

KENTLEŞME SORUNSALININ AÇILIMLARINDA BİR ÖNCÜ VE KURUCU: BARLAS TOLAN'IN ESERLERİ VE AKADEMİK YAŞAMINA GENEL BİR BAKIŞ

Doç. Dr. Ali Ergur

Galatasaray Üniv Fen-Edebiyat Fak. Sosyoloji Böl.

Yrd. Doç. Dr. Feyza Ak

Galatasaray Üniv Fen-Edebiyat Fak.
Sosyoloji Böl.

Yrd. Doç. Dr. Verda İrtiş

Galatasaray Üniv Fen-Edebiyat Fak.
Sosyoloji Böl.

Yrd. Doç. Dr. Buket Türkmen

Galatasaray Üniv Fen-Edebiyat Fak.
Sosyoloji Böl.

Öğr. Gör. Didem Danış

Galatasaray Üniv Fen-Edebiyat Fak.
Sosyoloji Böl.

Yrd. Doç. Dr. İpek Merçil

Galatasaray Üniv Fen-Edebiyat Fak.
Sosyoloji Böl.

Öğr. Gör. Nazlı Ökten

Galatasaray Üniv Fen-Edebiyat Fak.
Sosyoloji Böl.

Özet: Türkiye’de toplumbilimin yaygınlaşması ve kurumsallaşmasına önemli katkıları olan Prof. Dr. Barlas Tolan, kentleşme olgusu üzerine ilk eleştirel ve çözümlemeci yaklaşımı geliştiren bilim insanlarından birisi olmuştur. Kentleşme olgusu, Tolan’da yalnızca bir mekân sorunsalı değil bir modernleşme aşamasıdır. Kıyın çözülerek yerini yeni ilişki ve yapı biçimlerine terke etmeye başlaması, beraberinde, toplumsal değişimin hızına bağlı bir dizi çelişkiyi de getirmiştir. Bu, batı modeli kentleşmeden farklıdır. Tolan bu temel sorunsalından yola çıkarak insanın modernleşme süreci içindeki konumunu incelemeye yönelmiş, sosyal psikoloji araştırmaları bu bağlamda doğmuştur. Aynı şekilde anomie ve yabancılaşma olguları üzerine de düşünmüş, bu konuda Türkiye’de neredeyse tek referans olan kitabını yazmıştır. Bu makale, Tolan’ın genel toplumbilimsel yaklaşımını, yöntemini ve araştırma alanlarını tanıtmayı amaçlar.

Anahtar Kelimeler: Barlas Tolan, kentleşme, anomie, yabancılaşma

Abstract: Professor Barlas Tolan was one the pioneering sociologists who problematized the urbanization phenomenon in Turkey, on a critical and analytical axis. According to Tolan, the process of urbanization is phase of modernization, and not only a problematic of space. The gradual dissociation of the rural relations and structures evoked the replacement of these by modern ones, but it also engendered a series of contradictions due to the speed of the change. This is quite different model of urbanization comparing to that of the western model. By starting from this crucial point, Tolan thought about the position of the man in the process of modernization that gave birth to his studies in social psychology. By the same token, Tolan analyzed the phenomena of anomie and alienation, and henceforth wrote the nearly unique reference book on that subject in Turkey. This article aims to present the general sociological approach, methodology and domains of research of Tolan.

Key Words: Barlas Tolan, urbanization, anomie, alienation

Giriş

Türkiye’de toplumsal olgular ve sorunlar üzerine düşünüş, kökleri on dokuzuncu yüzyıl son çeyreğine kadar uzanan bir düşünsel etkinliktir. Sosyoloji kürsüsünün üniversite çatısı altında örgütlenmesi, dünyadaki örneklerini yakından takip ederek 1914 yılında Ziya Gökalp’in girişimiyle mümkün olmuştur. Ancak Türkiye’nin savaşlar ve darbelerle kesintiye uğramış toplumsal yaşamı, toplumbilimin bir gelenek olarak gelişmesinin önünde ciddi bir engel teşkil etmiştir. Toplumbilimsel çalışmaların, çoğu zaman spekülatif nitelikli ‘sosyal felsefe’ olmaktan kurtulup toplumsal gerçekliğin verileriyle beslenen bir kuramlaştırma çabasına dönüşmesi, sistemli bir çaba olarak ancak bugün emeklilik yaşlarına yeni gelmekte olan toplumbilimcilerin kuşağında tam anlamıyla kurumsallaşmaya başlamıştır.¹ 1940’lı yıllarda doğmuş olan bu kuşak, farklı kaynaklardan beslenme, öncü toplumbilimcilerin açtıkları yoldan ilerleme, üniversite ortamında görece daha rahat çalışma (özellikle 1960’lı yıllarda) olanaklarına sahip olmuş bilim insanlarından oluşmaktadır. Bu kuşağın önemli isimlerinden birisi de Barlas Tolan’dır. Bu makale, Tolan’ın çalışmalarının genel bir betimlenmesinden ibarettir. Tolan’ın eserlerinin daha incelikli çözümlemeleri, belki böyle genel bir ufuk turundan sonra daha sistemli bir şekilde yapılabilecektir. Biz, bu kısıtlı makalede, onun bilimsel etkinliklerinin başlıcalarını kısaca tanıtmayı amaçladık. O nedenle, Barlas Tolan’ın araştırma ve eserlerini, onun en çok üzerinde durduğu alan veya temalara göre ayırmaya çalıştık. Buna göre, Barlas Tolan’ın bilimsel düşünce güzergâhının ilk durağı ve sürekli sorunsalı olan kent ve kentleşme olguları üzerine çalışmalarını tartışarak bu makalenin ve aslında Tolan’ın düşünce dünyasının temelini çıkış noktası olarak kabul ettik. Barlas Tolan, ayrıca aile, sanayi işçileri, anomie ve yabancılaşma gibi kentin değişmesine bağlı olgular üzerinde de eserler vermiştir. Bunların dışında, Tolan’ın bir diğer ilgi alanı sosyal psikolojidir. Bu kapsamda, uzun yıllar dersler vermiş, Ben ve Toplum adlı kitaba katkıda bulunmuştur. Nihayet, Tolan, mesleki yaşamının son dönemini Galatasaray Üniversitesi’nin kuruluşuna adamıştır. Uzun yıllar,

¹ Yanlış anlamaları engellemek için zorunlu bir not düşmek gerekiyor: Bu makalede, toplumbilimsel araştırmaların bu kuşaklarla başladığı iddia edilmemektedir. Daha önceki kuşakların, Niyazi Berkes, Behice Boran, Muzaffer Şerif Başoğlu, Fatma Başaran, İbrahim Yasa, Mübeccel Kıray, vb. toplumbilimcilerin yaptıkları çok değerli saha çalışmaları elbette mevcuttur. Ancak burada altını çizmek istediğimiz olgu, ‘araştırma’ pratiğinin, özellikle bu adı anılan toplumbilimcilerin öğrencisi olan kuşaklarda kurumsallaşmaya başladığıdır.

yöneticilik yaptığı üniversitesinden 2005 yılında kendi isteğiyle emekliye ayrılmıştır. Bu makale, Tolan'ın başlıca etkinlik alanlarını başlıklar halinde sunmayı ve onun Türk toplumbilimi içindeki yerini göstermeyi hedeflemektedir.

Değişmenin Sancıları, Geçici Bileşimler, Özgün Modernlikler: Türkiye’de Kentleşme Olgusu

Barlas Tolan'ın sosyal bilimlere önemli katkılarından biri, kent sosyolojisi alanında yaptığı çalışmalar olmuştur. Bu konuda, kuşkusuz en önemli eseri 1968-1970 yılları arasında Paris X - Nanterre’de hazırladığı “Türkiye’de Kentleşme Sorunsalı” başlıklı doktora tezidir. Söz konusu çalışmanın dikkat çekici pek çok özelliği arasında, öncelikle tez yöneticisinin önemini vurgulamak gerekir. Barlas Tolan'ın tez danışmanı Henri Lefebvre, kentbilim alanına olduğu kadar, genel olarak 20. yüzyıl sosyal bilimlerine damgasını vurmuş bir toplumbilimcidir. Türkçe’ye de çevrilen *Modern Dünyada Gündelik Hayatın Eleştirisi*, *Diyalektik Materyalizm* ve daha da önemlisi, ne yazık ki henüz Türkçe’de yayınlanmamış olan, *Mekânın Üretimi (La production de l’espace)* başlıklı çalışmalarıyla çağımızın eleştirel düşünce dünyasında kilit isimlerden biri olmuştur.

‘Dönemin ruhu’nu yansıtan tezinde, Barlas Tolan, toplumbilim ve tarih perspektiflerini birleştirerek, Türkiye’deki kentleşme sürecinin yetkin ve kapsamlı bir okumasını yapmıştır. Tezin varsayımının mikro ölçeğin kısıtlayıcılığına hapsedilmesi yerine, global ve makro bir perspektife oturtulması ihtiyacını sık sık vurgulayan Tolan, bu yönelimini metodolojisinde Türk toplumuna hâkim olmuş üretim biçimlerinin tarihsel dönüşümünü anlama çabalarında göstermiştir. Bunu yaparken, Türkiye’de kent mekânı üzerinden okumaya çalıştığı toplumsal dönüşümün üzerine kurduğu sorunsalını, hem global hem kültürel zeminde inceleme iddiasında olmuş, bunu başarıyla gerçekleştirmiştir. Bu anlamda, tezi, dönemin ‘bağımlı’ toplumlarından birinin dönüşümü üzerinden uluslararası bilime önemli bir katkı olmuştur. Bu anlamda, Tolan'ın tezin girişinde “zayıflığı” olarak tanıttığı –ve belki asıl sorunsalının biraz kıyısında kalmış bir görüntü arz ettiği için, bu eleştiriyi alabilecek olan- ve kendinden sonraki çalışmalara zemin olmasını arzu ettiği tarihsel incelemesi, yine de bu açıdan önemlidir. Burada Tolan, Türk toplumu ile Türkiye arasındaki

analitik ayrıma işaret eder; çünkü Türk toplumu üzerine üretim biçimleri ve ilişkileri açısından yapılan bir inceleme, Tolan’a göre, Türkiye tarihi ile sınırlı tutulmamalıdır. ‘Türk toplumu’ ayrıştırması, Asyalı kökenden gelen göçmen toplumsal yapının dinamiklerinin, yerleşik düzene geçerken geçirdiği değişme dolayısıyla ortaya çıkan üretim tarzını anlamamıza yardımcı nitelikte bir ayrımdır. Burada Tolan, yerleşik düzene geçen toplulukları, Marksist kuramın Asya tipi üretim tarzı (ATÜT) perspektifinden inceler. Böylece, günümüz Türk toplumunda kentleşme sonrası üretim ilişkilerindeki dönüşümü anlamaya çalışırken, çözümlemesine tarihsel derinlik kazandırma yoluna gider.

O yıllarda yaygın olarak kabul gören kuramsal paradigmalarda çerçevesinde, kentleşmenin *unilinear* bir model izlediğini ve Batı toplumlarının sanayi devrimiyle yaşadıkları toplumsal değişimin, Türkiye gibi Batı-dışı toplumlarda genel Batılılaşma süreciyle paralel ve eşzamanlı bir şekilde yaşandığını belirtir. Böylece Batı-dışı dünyada kırsal toplumdan kentsel topluma geçiş, bir “sanayileşmesiz kentleşme” süreci olarak yaşanmış ve kaçınılmaz olarak çelişkili sonuçlar üretmiştir. Hocası Lefebvre gibi Marksist bir kent okuması yapan Tolan, Türkiye’de kentleşme sürecini toplumsal gerçekliğin kent mekânına yansımaları üzerinden değerlendirmiştir. Kır kökenli göçmenlerin kente uyum sorunları ve bu iki dünyanın (kırsal ve kentsel yapıların) bir araya gelmesiyle ortaya çıkan sorun ve çatışmaları incelemiştir. Bu anlamda, çıkış noktası Chicago Okulu’nun kentsel patolojiler perspektifine yaklaşmış görünse de, Tolan bu nisbeten dar yaklaşımın ötesine geçerek, meseleye daha geniş bir açıdan yaklaşmayı tercih etmiştir.

Bu çalışmada Tolan, ikili bir çözümleme düzeyi benimsemiş, bir yandan ağırlıklı olarak kırsal bir toplumsal yapıdan kentleşmiş topluma geçiş sürecini sorunlaştırırken, diğer yandan kentsel pratik ve mekânları incelemiştir. Tolan'ın kentsel yerine “kentleşmiş” terimini tercih etmesi, kentleşme sürecinin hızlı ve kitlesel göçle beraber gelişen ve eksik sanayileşmeyle paralel giden sorunlu ve zorunlu özelliğini vurgulamak amaçlıdır. Sonuçta, Türkiye kentlerinde toplumsal gruplar arası çelişkilerin görünür olduğu “ikili kent” modellerine uygun bir yapı ortaya çıkmıştır: Böylece bir yanda batıcı seçkinlerin kenti, diğer yanda kır kökenli göçmenlerin gecekondulu bölgeleri hızla çözülen eski kentin yerini almışlardır.

Kentsel mekânın bu ikili yapısı, gündelik yaşam pratiklerinde gözlemlenen çelişkilerle paralellikler sergilemektedir: İki farklı kent, iki farklı mekân, iki

farklı toplumsal pratik modeli. Üstyapı düzeyinde gözlemlenen toplumsal pratikler (Tolan bunu, Lefebvre'in izinden giderek *gündelik yaşam* olarak okur) aynı mekânı paylaşan bu iki farklı toplumsal grubun çelişkilerini de temsil etmektedir. Bu iki toplumsal kümenin çelişkileri, böylece aynı toplumsal gerçekliğin iki yönünü sergilemekte ve bütünü anlamak için önemli ipuçları sunmaktadır.

Barlas Tolan'ın ikili kent modeli çözümlemesi, eğer bu noktada sonlanmış olsaydı, o da 1960'lı ve 70'li yıllarda Latin Amerika'da başlayan Bağımlılık Okulu yaklaşımının sonradan mâruz kaldığı ağır eleştirilerden payını almış olacaktı. Ancak o, ilk bakışta birbirinden tamamen kopuk ve içine kapanmış gibi görünen bu iki toplumsal grup arasındaki çok boyutlu ilişkileri ele alarak, bu kuramsal daralmadan incelikle sıyrılmayı başarır. Bu iki yapının, arazi spekülasyonu, kentsel planlama, eğitim, iletişim, üretim, tüketim ve benzeri çeşitli toplumsal, kurumsal ve hukuki mekanizmalarla birbirleriyle ilişkilendirildiğini gösterirken, çelişkili gibi görünmesine rağmen, bunların hem bütünlüşmeci hem ayrışmacı bir işlev taşıdığına işaret eder.

Bu işlevlerin bir arada işlemelerini, saha çalışmasıyla desteklediği gecekondu üzerine tespitleriyle netleştiriyor. Tolan, gecekondulaşma olgusuna Lefebvre'in "kent hakkı" (le droit à la ville) perspektifinden yaklaşarak, tabandan gelen kente yerleşme ve kenti sahiplenme hareketi olarak yaklaşıyor. Bu çerçevede, Kentsel Planlama Daireleri tarafından yapılan geniş ölçekli planların, toplumsal gerçeklikten kopuk, batılı planlamalara öykünen teknokratlar tarafından yapılmalarının doğurduğu sorunu anlamamız, bu perspektiften daha kolay olabilmektedir. Söz konusu planların, bir toplumsal olgu olan gecekondulaşmayı yok sayan yaklaşımları yüzünden uygulamaya geçirilemeyişleri, bize üstyapısal bir batılılaşmayı savunan Türk burjuvazisi ve modernleşme ideolojisi üzerine de önemli sorular sordurabiliyor: Planlar, gecekondulaşma gerçeğini dikkate almadıkları için başarısızlığa baştan mahkûm olarak hazırlanırken, diğer taraftan uygulanamadıkları oranda başarısızlığı kabullenip "gecekondu yok edilmedikçe planlı kentleşme yapamayız" diyerek gecekondulaşmayı suçlamaktadırlar. Oysa yok sayılan gecekondu, kent hakkı talep edencesine kentsoylular tarafından oturlan bölgeleri çepeçevre çevrelemekte ve neredeyse, zaman içinde "burjuva kenti kovalayan"² bir

² Barlas Tolan, "Problématique de l'urbanisation en Turquie", Doktora Tezi, Université de Paris – Nanterre, 1971, s.434.

görüntü arz etmektedirler. Tolan, bu tezini zaman içinde farklı kent merkezlerinin nasıl gecekondu tarafından çevrildiğini ve merkezin bu çevrilmeden kaçarcasına nasıl başka yere kaydığını, daha sonra aynı çevirme hareketinin yeniden nasıl gerçekleştiğini krokilerle de göstererek destekliyor. Bu "çevreleme", kentin bir yandan çok merkezli bir oluşuma dönüşmesine, diğer taraftan ise bu çok merkezliliğin arazi spekülasyonunu getirmesine yol açıyor. "Çevreleyen" ve "kovalayan" gecekondu, kentleşmenin etkin bir aktörü haline gelmesini bu perspektiften daha net anlayabiliyoruz. Bir yandan da batılılaşma/kentlileşme ilişkisine değinen Tolan, söz konusu olanın yalnızca mekânsal bir "koyalama" olmadığını, bunun kültürel yansımalarını ev içleri, buralara yansıyan gündelik hayat ve tüketim pratikleri üzerinden de görebileceğimize işaret ederek etnografik bir mekân okuması yapar. Bunu yaparken, Ankara üzerine yaptığı saha çalışmasının verileri, bizce dönemin gecekondulaşma ve batılılaşmacı kentleşme arasındaki bağlantılara ışık tutması açısından önemlidir.

Barlas Tolan'ın ikili kent konusunda geliştirdiği bu açılım son yıllarda kent çalışmalarında hâkim olan "toplumsal ve mekânsal parçalanma" yaklaşımının muzdarip olduğu parçalar arasındaki ilişkiyi yok sayan, mikro odaklı vurgunun yeni bir okumasını yapabilmemiz için de önemli bir katkı sunmaktadır. Yaklaşık kırk yıl önce yazılan bu tez, bugünün Türkiye'sindeki kentsel toplumu okuyabilmemiz için ciddi ipuçları sunmaktadır. Zira, bütünlüşmeci ve ayrışmacı ikilikten beslenen bu çelişkili yapı, bugün de toplumsal değişme dinamiklerini besleyen başlıca etkenlerden biri olmaya devam etmektedir. Tolan'ın kentsel yeniden yapılanma süreci içinde, makro yapıların dönüşüme odaklanmış çözümlemelere girişmesi, onun, bireyi yok sayması anlamına gelmez. Nitekim, Tolan kentleşme sorunsalına özgün bir yaklaşımla yeni bir açılım getirdikten sonra, dönüşen kentli bireyin karşı karşıya kaldığı yabancılaşma durumuna, Türkiye'ye özgü bileşimleri de hesaba katarak değinir.

Çağdaş Toplumun Bunalımı: Anomi ve Yabancılaşma

Barlas Tolan'ın en özgün yapıtlarından birisi, *Çağdaş Toplumun Bunalımı: Anomi ve Yabancılaşma* başlıklı kitabıdır. Bu eser, esas olarak Tolan'ın 1979'da 'doçentlik tezi' olarak hazırlanmış olduğu çalışmanın gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir. İlk basımı, aynı yıl Ankara İktisadi ve Ticari İlimler

Akademisi Toplum Bilimleri Araştırma Enstitüsü Yayınları arasından yapılan kitap, gördüğü geniş ilgi üzerine, 1981’de ikinci kez basılmıştır. Türkiye’nin birçok yüksek öğretim kurumunda temel başvuru kaynaklarından birisi haline gelmiş olan Çağdaş Toplumun Bunalımı, yazıldığı dönemin koşullarının özgüllüklerini içermesine karşın, hâlâ dikkate değer bir ilgi çekebilmektedir. Bu ilginin başlıca nedeni, eserin son derece analitik bir yapı ve hayli kapsayıcı bir plan üzerine inşa edilmiş olmasıdır. Bununla birlikte, konuyu yeteri genişlikte, birçok temel boyutuyla, ama gereksiz ayrıntılara dağılmadan toparlayabilen yaklaşımı, Çağdaş Toplumun Bunalımı’nı Türkiye’nin toplum bilimleri akademik çevrelerinde aranan bir başvuru kitabı haline getirmiştir. Kuramsal kuruluşu ve yöntembilimsel yaklaşımı itibariyle, bu eserin, konu ile ilgili başlıca düşünürlere yaklaşıklık olarak eşit mesafede durabilen bir özellikte olduğu görülür. Zaten bu tavır, Tolan’ın diğer çalışmalarında da saptanabilen bir özelliktir.³ Bir düşünce akım veya okulunu sadık bir mürid gibi izlemekten ziyade, bunların gerekli olduğu ölçüde çıkarsamalarından özgün bir bileşim elde etmek, Tolan’ın çoğulcu bakış açısının kanıtı sayılabilir. Kuşkusuz, her toplumbilimci gibi, Tolan’ın da daha yakın durduğu, düşünsel yörüngesini yakınına oturttuğu kuramsal bağlamlar vardır. Ancak, Tolan, araştırma nesnesinin kendine özgü kuramsal gereklerinin de genellikle farkındadır. Bu gereklere uygun bir yaklaşımı inşa etmek, onun ilk kavramsallaştırma sırasında benimsediği bir ilkedir. Bununla birlikte, Barlas Tolan’ın ‘toplumbilimsel düşün’ünün elbette teşhis edilebilir bazı temel özellikleri vardır. Tolan, kökeni Durkheim’cı bir toplum ve toplumbilim anlayışına kadar giden varsayımsal-indirgemeci bir yaklaşımdan yana ağırlığını hissettirir. Böylece, araştırma nesnesi, Durkheim’in tarif ettiği gibi, önceden tanımlanmaya, bize görünen dışsallıkları üzerinden, varsayımlarla ‘araştırılabilir’ kılınmaya çalışılır.⁴ Anomi olgusunu değerlendirme çabası da böyle bir bakış açısıyla bütünleşir. Zaten bizatihi ‘anomi’ olgusunun kendisi, bir toplumsal bütünleşme sürecini yapısal unsurlarla betimleme girişiminin bir yansımasıdır. A-nomi’den bahsedebilmek için, nomos’un doğasına ilişkin saptamalar yapmak kaçınılmazdır. Kural ve normallik mefhumları, ancak onları anlamlı kılacak bir yapısal bütünlüğün az çok tanımlı olmasıyla mümkündür. Barlas Tolan’ın özellikle yüksek

³ Barlas Tolan, *Toplum Bilimlerine Giriş: Sosyoloji ve Sosyal Psikoloji*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları, 1985, s. 206.

⁴ Emile Durkheim, *Les Règles de la Méthode Sociologique*, Paris: Presses Universitaires de France, 1968, s.28

öğrenimi yaptığı 1960’lı yıllar ve daha özelde Fransa bağlamında yapısalci eğilimlerin ne denli yaygın ve egemen oldukları hatırdta tutulursa, onun bilimsel kişiliğinin biçimlenmesinde bu kökenin ne denli merkezi bir öneme sahip olduğu daha iyi ortaya serilebilir. Tolan’ın doktora çalışmalarını gerçekleştirdiği yıllar ise yapısalcılığa ilk tepkilerin filizlendiği dönem olarak adlandırılabilir. Jacques Derrida, 1968’de ünlü *De la Grammatologie* adlı kitabını yayımlayarak, o döneme kadar akademik çevrelerde egemenliğini koruyan yapısalcılığa karşı cihat ilân eder. Eserin önemli bir kısmı Claude Lévi-Strauss’la, Saussure’le ve Aydınlanmacı yazı geleneğiyle bir hesaplaşma niteliğindedir.⁵ Aynı yıl öğrenci olaylarının Paris’te ve köklü Amerikan üniversitelerinde patlaması elbette tesadüfi değildir; bir çağ, kurumları ve yanılılarıyla yargılanırken, beraberinde bütün düşünsel birikimi de yadsınmaktadır. Sorbonne binası işgal edildiği zaman, Auguste Comte’un el yazmalarının tahrip edilmesi kadar simgesel bir Vandalizm sıklıkla görülmez. Barlas Tolan, bu değişme yılları boyunca, muhafazakârlığa düşmeden dengeli bir düşünsel çizgi izlemek için çaba sarf eder. Bu tavrında, göz ardı edilmemesi gereken asıl önemli etken, doktora tezini anıtsal Henri Lefebvre’in yönetiminde yazmış olmasıdır. Lefebvre, daima yakınında bulunduğu, ama her zaman eleştirel mesafesini koruyarak içine dahil olmaktan özenle kaçındığı yapısalci kuramlara temkinlilikle yaklaşmıştır.⁶ Lefebvre’i belirleyen temel itki, daha ziyade Marksist yani çatışmacı yönelimdir. Lefebvre, kenti ve onun dolayısıyla modern dünyayı bir denge durumu olmaktan ziyade, bir çatışma zemini olarak algılamaya meyyaldir.⁷ Üstelik kent, tüketimci ‘yeni-kapitalist’ örgütlenme içinde bir küresel güç

⁵ Örneğin, Derrida’ya göre, Saussure’ün, fonetik yazılı sistem ile konuşulan dilin sistemini yüzleştirmesi, onu ‘Avrupa-merkezli’ bir bakış açısıyla kavramaya çalıştığının bir kanıtıdır. Jacques Derrida, *De la Grammatologie*, Les Editions de Minuit, Paris, 1992, s.59; Derrida, Rousseau’dan Lévi-Strauss’a kadar uzanan, yazı üzerinden gelişen bir şiddetin varlığına dikkat çeker; bunun ilk adımı da ‘ad vermektir’. (s.164)

⁶ Lefebvre’e göre, yapısalcılar, tarihselliği büyük ölçüde reddederek, kolayca metafizikleşebilecek bir ‘sistem’ çevresinde dokunmuş bir toplum tahayyülü kurmaktadır. Bu ise, gündelik yaşamın gerçekliğinin fazlaca soyutlanmış bir halini biçimlemekte, “Fransızlar bunların [yapısalcılarının] içlerinde neler olduğunu anlayamamaktadırlar. Onlar ise, herkesin bütünleştirici-bütünleşen, yapılanan-yapılaştırıcı olduğu sistemsel örgütlenmeyi tanımlayacakları yerde, kalplerinin çılgınlığını dinlemektedirler.” Henri Lefebvre, *Au-Delà du Structuralisme*, Paris: Editions Anthropos, 1971, s.278.

⁷ “Kent, yalnızca bir toplumsal yapının, genel bir toplumun sadece mekâna yansıması değil, bir zaman-mekândır.” Henri Lefebvre, *Du Rural à l’Urbain*, Paris Editions Anthropos, 1970, s.148. [“La vie sociale dans la ville”, 1962]

ilişkileri merkezine dönüşmektedir.⁸ Dönemin egemen kuramsal açılımlarının ideolojikleşmesine karşı çıkan Henri Lefebvre, dinleyicileri arasında Barlas Tolan'ın da bulunduğu 14 Aralık 1968 tarihli bir seminerinde, bu tek boyutlu bakış açısının yerine, biçimsel, işlevsel ve yapısal çözümlerinin bir arada, birbirilerine üstünlük kurmadan kullanılacakları üçlü çözümlenme yöntemini önerir.⁹ Doğal olarak, bu yaklaşım, öğrencisi Barlas Tolan'ı da yakından etkilemiştir.

Çağdaş Toplumun Bunalımı, öncelikle düşünsel çerçevesinin merkezinde sorunsallaştırılan anomi ve yabancılaşma kavramlarının, farklı kuramsal yaklaşımlarda nasıl çözümlenmiş olduklarına odaklanır. Bu bağlamda, Tolan, Durkheim'in anomi kavrayışını ve bunun çeşitli toplumsal tezahürlerini betimler. Bu amaçla, yapı ve bütünleşmeye dayalı bakış açısının temelini oluşturan 'kolektif bilinç' kavramını irdeler. Tolan, bu bağlamda, kolektif bilinç ile dayanışma ilişkisine, oradan da adalet hissine değinir. Durkheim'a göre, işbölümüne dayalı bu değerler, bir toplumun kuruluşunun vazgeçilmez unsurlarıdır.¹⁰ Tolan, bu kavramsal girişten sonra, kolektif bilincin çözülmesi veya zayıflaması durumunda ortaya çıkan belirtileri tartışmaya girer.¹¹ Bu belirtilerin en anlamlılarından birisi intihar eylemidir; zaten Durkheim'ın intiharı özel bir inceleme konusu yapması boşuna değildir. Durkheim, en bireysel ve patolojik olanın içinde dahi toplumsal görmeyi, onun nüfuz edici karakterinin sınırlarının sonuna gitmeyi hedeflemiştir. Nitekim İntihar adlı çalışması bu yaklaşımdan yola çıkarak düşünülmelidir. Durkheim'ın anomi kavramından yaygınlıkla bahsetmesi, hatta tipolojisinde 'anomik intihar' kategorisine yer vermesi, kolektif bilincin bir arada tutucu gücündeki aşınmanın yola açabileceği yönsüzleşme durumunun, intihar kadar köktenci bir davranışa dahi yol açabileceğine olan inancını gösterir. İntihar, her türlü buhran döneminde artış gösterir; bu, o buhranın iyi veya kötü olmasıyla ilgili değil yalnızca bir değişme süreci olmasıyla ilgilidir.¹² Aslında Tolan da, yüzyıl kadar

⁸ Henri Lefebvre, *La Révolution Urbaine*, Paris: Gallimard, 1970, s.32

⁹ Henri Lefebvre, *Du Rural à l'urbain*, Paris: Editions Anthropos, 1970, ss.241-242 ["Les besoins fonctionnels", 1968].

¹⁰ Emile Durkheim, *De la Division du Travail Social*, Paris: Presses Universitaires de France, 1973, s.27.

¹¹ Barlas Tolan, *Çağdaş Toplumun Bunalımı: Anomi ve Yabancılaşma*, Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, 1981, s.20.

¹² Emile Durkheim, *Le Suicide*, Paris: Presses Universitaires de France, 1973, s.271.

sonra, kendi toplumsal gerçekliğine, benzer bir pencereden bakmaktadır. Nitekim, kitabın yazıldığı yıllar, Türkiye için bir toplumsal karmaşa ve belirsizlik dönemidir. Geleneksel toplumsal örgütlenme biçimleri hızla çözülmekte, ancak yerlerine henüz tam anlamıyla ve toplumsal uzlaşma zemininde oluşan yeni yapılar gelememektedir. Hepsinden önemlisi, kırsal-geleneksel toplum değerleri kısmen yok olmakta, kısmen biçim değiştirerek kentli yaşam örüntülerinin içine dağılmaktadır. Bu süreç, görece hızlı gerçekleşen kırdan kente göç olgusunun kaçınılmaz sonucudur. Barlas Tolan'ın, temel kentleşme sorunsalı bağlamında, bu yapılar ve değerler dönüşümü daha anlamlı hale gelir. Tolan, 1945-50 döneminden itibaren hızla gelişen kentleşme sürecini, toplumbilimsel bağlamda tartışmaya başlayan kuşağın mensubu olması hasebiyle, anomi kavramına özel bir hassasiyetle eğilmiştir. Bir anlamda, o yıllarda toplumbilim çalışmaları yapan bir Türk aydını için, kentleşme alanında düşünmek, neredeyse kaçınılmaz bir çeşit bilimsel görev gibidir. Tolan, aynı düşünsel çizginin devamında, Durkheim'ın yaşadığı çağa dikkat çeker, tutucu olarak algılanabilecek kavramsallaştırmalarına karşın modern toplumun geleceği konusunda isabetli öngörülerde bulunduğu altına çizer. Bununla birlikte, bu yapının en özgün yanlarından biri olan eleştirel diyalektik yaklaşımı, bu noktada da saptayabiliriz: Tolan, bir yandan Durkheim'ın anomi kavramının çeşitli eleştirilerine yer verirken, diğer yandan, kavramın, Durkheim'ın kendi toplumbilimsel düşünsel evrimi içindeki değişmelerine de yer verir; kısaca onu sabit bir kavram olarak kabul etmekten özellikle kaçınır.

Anomi kavramının tartışılmasının ikinci adımı olarak, Barlas Tolan, Merton'cu yorumu ele alır. Merton'ın anomi kavramını yeniden değerlendirdiği, Durkheim'inkinden farklı olarak, *sapma davranışına* odaklanır.¹³ Kendi toplumsal koşullarına da son derece uygun olarak, yüzyıl sonu Fransa'sında toplumsalın, 1930'lar A.B.D.'sinde ise bireyselin belirleyici unsur ve toplumsal eylem birimi olarak algılanması kaçınılmazdır. Merton'a göre, sapma, kültürel hedefler ile normlar arasındaki ayrışmalardan kaynaklanır.¹⁴ Bu anlamda, anominin kavramsallaştırılması ve kullanımı, doğal olarak böyle temel bir farklılık göstermiştir. Tolan'ın kapsayıcı yaklaşımı, o döneme dek belli başlı birçok düşünürü, bu iki ana anomi kuramı üzerine geliştirdikleri tartışmalarla, eserine dahil eder. Geniş Anglo-Sakson yazınının yanı sıra, Durkheim ve

¹³ Tolan, *Çağdaş Toplumun Bunalımı...*, s.80.

¹⁴ Robert K. Merton, *Éléments de Théorie et de Méthode Sociologique*, Paris: Plon, 1965, s.169.

Merton yaklaşımlarına ek olarak, Parsons'ın yapı ve eylem anlayışını da ekleyerek bir bileşim çabasına giren François Chazel'in özgün yaklaşımını da içeren bir çoğulcu tavır sergiler.¹⁵ Zaten bu, Tolan'da mevcut olan genel bir yöntembilimsel tercihtir: Keskin bir duruş yerine, çoğulcu bir sentezi arar, Chazel'in yaklaşımına da bu nedenle yer vermiştir. Hatta buradan, Türkiye için adı konmamış teşhislere varmak ister. Tolan'a göre, toplumsal değişimin hızı ve şiddeti, anomik ortamın yaratılmasında doğrudan katkı yapar.

Tolan, izleyen bölümde, ikinci anahtar kavramına yabancılaşmaya yönelik benzer bir eleştirel tartışmayı açar. Yabancılaşmanın en klasik tanımına, Marx'ın kuramını ayrıntılı bir şekilde serimleyerek, öncelikle, kavramsal açıklık sağlamaya çalışır. Bu bağlamda, emeğin yabancılaşmasının nasıl metâ fetişizmine yozlaştığının altını çizen Tolan, yalnızca Marx'tan değil, ondan esinlenerek yabancılaşma kavramını derinleştiren Marcuse ve Mills'in birbirinden farklı bakış açılarına da değinerek, yabancılaşmanın kuramsal çatısını büyük ölçüde kurmuş olur. İlerleyen bölümlerde, anomi ve yabancılaşma kavramlarını bir arada ve birbirleriyle olan etkileşimsel ilişki düzeyinde yorumlayan Tolan, sapma davranışı bağlamında anomiyeye özel bir yer verir. Yabancılaşmayı ise, yalnızca maddi üretim temelinde değil, zihinsel yaratım ve ilişkiler boyutunda da tartışır. Bu kapsamda Frankfurt Okulu ve Lukács temelli 'şeyleşme' kavramına ve köleşme olgusuna önem verir. Şeyleşme (réification) ve anomi arasındaki bağlantıyı irdeleyen Tolan,¹⁶ emek mücadelesinin nisbeten güçlenmiş olduğu yıllarda kaleme aldığı bu kitabın ikinci basımının, ironik bir şekilde bu özgürleşme sürecine çok kökten ve yok edici bir darbe vurulduğu bir zamanda yaparak, her iki dönem için de mânidar bir bilimsel saptama yapmış olur. Barlas Tolan'ın bu çalışması, işçi haklarının acımasızca ve gözü dönmüş bir liberal 'hân-ı iştihâ' ile tırpanlanacağı kritik dönemin başında hayli anlamlı bir şekilde, toplumbilim yazınına değerli bir katkı yapmıştır. Zira, Tolan, yalnızca anomik ortamı teşhis etmekle yetinmez; bunun bir yazgı olmadığını, değiştirme olanakları yaratılabileceğini¹⁷, üstelik yabancılaşma kavramının bilimsel tartışmasını da yaparak belirtir.¹⁸ Bu açıdan bakıldığında, Tolan'ın, günümüzde örneklerini sıklıkla gördüğümüz kuru ve

¹⁵ Tolan, *Çağdaş Toplumun Bunalımı...*, s.96.

¹⁶ A.g.e., s.191.

¹⁷ A.g.e., ss.202-210

¹⁸ A.g.e., ss.210-212

nötr bir dile sığınan, tavırsız bilimsel çalışmalardan çok farklı olarak, bilim insanı kimliği kadar aydın sorumluluğunu da müdrik olduğunu iddia edebiliriz. Diğer yandan, Tolan, o döneme özgü propagandacı kabalığında sözüm ona bilimsel çalışmaları güncel politika diline kurban etmekte beis görmeyenlerin düştüğü hataya da düşmez. Bu yaklaşımını, anomi ve yabancılaşmanın bir çeşit modern insanlık durumu olarak kavramsallaştırılması yolunda pekiştirecek örneklere yer verir. Bu doğrultuda, kapitalist düzende olduğu kadar sosyalist düzende de anomi ve yabancılaşmanın görülebildiğine dair örnekler verir. Böylece, kavramları diyalektik bir eksene oturttuğu gibi, yine günümüzde, kimilerinin ısrarla erdemini vurguladığı spekülâtif 'sosyal felsefe' haline getirmekten özenle kaçındığı toplumbilim kavrayışı çerçevesinde, çalışmasını bir salt kuramsal derlemeden ibaret tutmaz; görgül veriler, somut deneyimler ve toplumsal gerçeklik göstergeleriyle destekler. Kitabın son alt-bölümlerde, Tolan, toplumsal sorumluluğunu, konunun kendi kültür bağlamıyla daha doğrudan ilişkisini göstererek yapar: Genellikle sanayileşmiş ülkelerin sorunlarından yola çıkılarak yapılan anomi ve yabancılaşma çözümlerini temkinlilikle okumak gerektiğini ve bu özgün gelişme modellerinin kendilerine özgü bunalım biçimleri olabileceğinin altını çizer. Burada, özellikle kırdan kente göç, sanayi-temelli olmayan bir kentleşme sürecinin yarattığı özel bir anomik ortamın belirtilerini gözlemlemeye çalışır. Bugünü doğru değerlendirmek için çok anlamlı saptamalarını 1970'lerin sonunda yapan Tolan, hâlâ tam olarak anlaşılammış olan çoklu değişme olgusundan bahseder: Türkiye gibi toplumlar, kentleşme sürecinde yalnızca sanayileşme veya yalnızca kırdan kente göçü değil, modern-öncesi üretim ve örgütlenme biçimleri de dahil olmak üzere, bir çok değişme sürecini aynı anda yaşamak zorunda kalmaktadırlar. Üstelik bugün buna, küresel pazara eklenme zorunluluğu da eklenmiş durumdadır. Nitekim Tolan da, *Çağdaş Toplumun Bunalımı*'nda bu sorunu, kent özelinde vurgular. Ayrıca Mübeccel Kıray'ın 'tampon mekanizma' kavramına da yer vererek Türkiye'ye özel anomik durumu betimler.¹⁹ Bu konuda da hayli çoğulcu bir yaklaşımı olan Tolan, ideolojik olarak farklı bir konumda bulunan Cemil Meriç'in 'anarşi' olarak adlandırılan gençlik olaylarının aslında anomi kaynaklı olduğuna dair saptamasına da bu incelemesinde yer verir. Nephân Saran, Turhan Yörükan gibi toplumbilimcilerin, gençliğin kendi özelliklerine ve gecekondulaşmaya dayanan

¹⁹ A.g.e., s.216

yaklaşımlarını da dışta bırakmayan Barlas Tolan, derlemecilik noktasında takılmadan, bütün bu farklı görüşlerden kendi özgün duruşunu türetir. Bu noktada ise, adını koymasa da (eserin 1979'da yazılmış, 1981'de gözden geçmiş olduğu unutulmamalıdır) küreselleşme sürecinin gelmekte olan travma yaratıcı etkilerinin altını çizer. Tolan, modern toplumun vardığı aşamada bir tüketim-yoğun dünya ile çevrili hale geldiğini, geçiciliğin, kırılmalığın, yaşamın her alanına hızla nüfuz etmekte olduğunu belirtir. Türkiye için ise daha özel bir saptama yaparak, modernleşme sürecinin, günümüzde ivmesinin arttığını, bunun kaçınılmaz olarak bireyde kırılma ve bozulmalara yola açtığını, ama son tahlilde, bunun doğal bir olgu olarak karşılanması gerektiğini ifade eder. Bu, tam olarak bir toplumbilimci tavrıdır; olguları duygusal veya anlık durumlarıyla değerlendirmeden, güncel politik tartışmaların parçası yapmadan, toplumsal değişimin doğal tezahürleri olarak değerlendirir. Anomi ve yabancılaşma, ancak tek yanlı ideolojik bakışlardan kurtulmuş bir toplumbilimsel çözümlemeyle, çoklu bir nedensellik kavrayışı içinde anlaşılabilir, Çağdaş Toplumunun Bunalımı'nda, Tolan'ın ortaya koymaya çalıştığı sorunsal, savlar ve yöntem böyle bir yaklaşımın ürünüdür. Geçiciliğin²⁰, ötekine mesafelenmiş insan ilişkisinin en uç örneklerine, en gayrı-insani yaşam pratiklerine sıklıkla rastlamaya başladığımız günümüze dair, otuz yıla yakın bir süre önce verilmiş öngörülü bir uyarı olarak düşünebileceğimiz Çağdaş Toplumun Bunalımı, C.Wright Mills'in tarif ettiği toplumbilimsel düşünün (muhayyile), Türk toplumbilimindeki en anlamlı örneklerinden sayılmak gerekir. Bireyin yabancılaşması üzerine düşünüşü, Tolan'ı ister istemez bir sosyal psikoloji kavrayışına doğru yönlendirmiştir.

Toplum Bilimleri ve Sosyal Psikoloji

Toplum Bilimlerine Giriş kitabının ilk yazımı 1975 yılında tamamlanmış; 1975'de birinci, 1978'de ise ikinci baskıları gerçekleştirilmiştir. Söz konusu eser, *Sosyoloji* ve *Sosyal Psikoloji* olmak üzere iki kitaptan oluşmaktadır. B. Tolan'ın kitabın ikinci yazımının birinci baskısının (1983) Giriş bölümünde de belirttiği gibi, eserde sadece toplumbilimin değil, sosyal psikolojinin de ana konuları ele alındığından; özellikle de sosyal psikolojinin bazı temel kavramları işlenirken başta psikolojinin ve kültürel antropolojinin olmak üzere,

²⁰ Barlas Tolan, bu durumu “‘ephemerus’ toplumu” olarak adlandırır. (s.283)

psikiyatrinin de verilerinden yararlandığından, *Toplum Bilimlerine Giriş* başlığı uygun görülmüştür.

Barlas Tolan'ın *Toplumbilimlerine Giriş* kitabı toplumbilim ve sosyal psikoloji ile ilgili genel bilgileri kapsayan iki kitaptan oluşur. 1996 yılında dördüncü baskısını yapan kitap, sosyal bilimler terminolojisinin Türk diline yerleşmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Birinci kitap, toplumbilimsel düşüncenin tarihsel aşamalarını, toplumbilimin yakın bilimler ile ilişkilerini, temel kavram ve bilgilerini, kendi içinde farklılaşmasını, bu bilim dalının ana sorunlarını ele alan bir başvuru eseri niteliğindedir. Birinci kitabın ilk bölümünde toplumbilimin doğuşu ve gelişimi ele alınmıştır. Toplumbilimin felsefeden ayrışma sürecine değinildikten sonra toplumbilimin öncüleri, modern toplumbilimin kurucuları, bunların geliştirdikleri toplumbilimsel yöntemler ve kuramlar ile bu kuramların eleştirilerine yer verilmektedir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Amerikan egemenliğine giren toplumbilimin bu ülkedeki gelişim süreci, Tolan'ın kitabında değindiği konulardan biridir. Amerikan toplumbilim ekolünün özellikleri eleştirel bir yaklaşımla bir kez daha ele alınmış, Amerikan toplumbiliminin belli başlı temsilcileri, özellikle Parsons, Merton ve Mills'in toplumbilimi, kuramı tamamen kenara itmemiş olmaları sebebiyle vurgulanmışlardır.

Toplumbilimin temel kuramlarının ve yöntemlerinin anlatıldığı bu ilk kitabın bir yandan okuyucu için sosyoloji disiplinine giriş niteliğinde olması hedeflenirken, diğer yandan, yazarının da ifade ettiği gibi “(...) sistematik sosyoloji yapmaktan çok, çağdaş toplumun daha iyi anlaşılmasına olanak sağlayacak bilgi ve kavramları vermek ve diğer sosyal bilimler, bu arada özellikle sosyal psikoloji için temel bir çerçeve çizerek, okuyucuya bütüncü bir görüş sunmak”²¹ birincil amaç olarak belirlemiştir. *Sosyolojiye Giriş* olarak adlandırılmış kitap dört bölümden oluşmaktadır : Eflâton'dan Montesquieu'ye kadar uzanan dönemde toplumsal felsefenin tarihsel gelişiminin başlıca noktalarının hatırlatılmasıyla başlayan birinci bölüm, Saint-Simon, Proudhon, Comte, Hegel, Marx, Durkheim, Pareto ve Weber ile sosyolojinin toplumsal felsefeden farklılaşma sürecini inceledikten sonra, *Sosyolojide Çağdaş Gelişmeler* başlığı altında öncelikle Amerikan toplumbilimi (Spencer ve Tarde

²¹ Barlas Tolan, *Toplum Bilimlerine Giriş. Sosyoloji ve Sosyal Psikoloji*, Ankara: Savaş Yayınları, 1983, s.9.

gibi Amerikan toplumbilimini etkileyen Avrupalı toplumbilimciler, Amerikan toplumbiliminde ilk “psikolojist” ve “sosyal psikolojist” yaklaşımlar, Parsons, Merton ve C. W. Mills gibi Amerikan toplumbiliminin gelişme dönemindeki belli başlı temsilcileri) olmak üzere, dönemin Fransız toplumbiliminin (Gurvitch ve Gurvitch'in kişiliğinde), yanı sıra Ziya Gökalp ve Mübeccel Belik Kıray ile de Türkiye'de toplumbilimini ele almaktadır.

Birinci kitabın ikinci bölümü, toplumbilimin toplumsal gerçekliğin bütünlüğünü çözümlenmede ve açıklamada kendi başına yeterli olamayacağı, toplumbilimin de diğer sosyal bilimlerin kuram, kavram, yöntem, veri ve bulgularından yararlanmak zorunda olduğu gerçeğinden yola çıkarak, toplumbilimin diğer sosyal bilimlerle olan ilişkileri ile çeşitli konu ve alanlara göre farklılaşmış biçimlerini, diğer bir deyişle özel toplumbilimleri ele alınmıştır. Toplumbilimin tarih, ekonomi, etnoloji, psikoloji ve sosyal psikoloji ile ilişkilerinin yanı sıra bilgi, ekonomik, sanayi, kent, köy, din, ahlâk, hukuk, siyasal, eğitim ve edebiyat sosyolojilerinin incelendiği ikinci bölüm, bir yandan sosyolojiyi bilimsel çevresine göre konumlandırırken, diğer yandan kendi içinde farklılaştığı alanlara dikkati çekmektedir.

Toplumbilimin tanımı, konusu ve sınırları, toplumbilimsel terminolojinin en sık olarak kullandığı bazı deyim ve kavramlar, yine toplumbilimsel araştırmanın temel araçları, yöntem ve teknikleri birinci kitabın üçüncü bölümünün konularını oluşturmaktadır. *Sosyolojide Temel Kavram ve Bilgiler* başlıklı üçüncü bölümde yazar, sosyolojinin tanımı ve sınırları; sosyolojik yaklaşımın ve araştırmanın temel araçları kısımlarının ardından aile, kültür, sosyalleşme, toplumsal kontrol mekanizmaları, tabakalaşma ve toplumsal hareketlilik, toplumsal değişme ve yabancılaşma (bu kavram ikinci yazımda eklenmiştir) gibi toplumbilimin ana konularına yer vermektedir. Toplumbilimin yöntem alanının çeşitliliğinin ve genişliğinin yanı sıra, bu yöntem alanının anlamsal farklılaşması ile ilgili sınıflandırma önerisini de içeren son bölüm, yazarın mitos ve ideoloji kavramları ile sosyal bilimlerin ne ölçüde ‘bilimsel’, ne ölçüde “ideolojik bir nitelik taşıdıkları, dolayısıyla ne ölçüde ‘mitos’ yaratıcısı oldukları”²² sorusuna ek olarak, toplumbilimci ve “toplumsal” arasındaki öznesne ilişkisinin niteliğinin nesnellik düzeyinin saptanmasını fevkalâde

²² A.g.e., s.327

karmaşık ve güç kıldığı²³ saptamasından da yola çıkarak, toplumbilimi, niteliği, içeriği ve yöntemi açısından epistemolojik mercekte incelemektedir.

Tolan’a göre, Sanayi Devrimi’yle birlikte ortaya çıkan hızlı teknolojik değişme, toplumsal kurumlarda, örgütlenme biçimlerinde, kültürel yapıda ve bunlara bağlı olarak, diğer sistemlerde de temel dönüşümlere yol açmıştır. Bu dönüşümlere koşut olarak, insanın doğa, diğer insanlar ve toplumla olan ilişkilerinde gözlemlenen bunalım, hatta mutsuzluk hali giderek önem kazanmakta, maddi refahın tek başına yeterli olamayacağı düşüncesi yaygınlaşmaktadır. Bu çağdaş bunalımın; siyasal rejimler, gelişmişlik düzeyleri ve aralarındaki kültürel farklılıklar ne olursa olsun, değişik görünüm altında, her toplumda varlığını duyurmakta olduğundan yola çıkan Tolan, *Toplum Bilimlerine Giriş* kitabının 1983 baskısına, yabancılaşma ile ilgili bir bölüm ekleme gereğini duymuştur. Yabancılaşma kavramını tarihsel olarak inceledikten sonra, yabancılaşmanın çağdaş yorumcuları, yabancılaşma sürecinin evreleri ve yabancılaşmanın boyutları üzerinde duran Tolan, çağdaş toplumbilimin temel sorunlarına kısaca değinerek birinci kitabı sonlandırmıştır. *Toplumbilimlerine Giriş* kitabı, sunduğu bütüncü bakış açısı ile okuyucuların, özellikle toplumbilim öğrencilerinin çağdaş toplumları daha iyi anlamalarına olanak sağlamıştır. Bu sebeple, halen pek çok sosyoloji bölümünde okutulmaya devam edilmektedir.

Daha önce de altını çizmeye çalıştığımız gibi *Sosyolojiye Giriş, Birey, Grup ve Kitle Açısından Psikolojinin Toplumsal ve Kültürel Boyutları* başlıklı ikinci kitaba zemin niteliği de taşımaktadır. Bu ikinci kitabı, Barlas Tolan’ın 1974 yılında AİTİA Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Yüksek Okulu tarafından yayınlanan ders notlarıyla G. İsen ve V. Batmaz ile birlikte 1985’de yayınlacağı *Ben ve Toplum, Sosyal Psikolojiye Giriş* (Teori Yayınları, Ankara) kitapları arasında bir köprü olarak da düşünebiliriz.²⁴

Başlığının da haber verdiği üzere, *Toplumsal ve Kültürel Bir Varlık Olarak Birey, Kişilik ve Kişiler Arasında Etkileşim, Toplumsal Gruplar ve Toplum Psikolojisi Sorunları*, bu kitabın temel eksenlerini oluşturmaktadır. Kişiyi toplumsal ve kültürel bir varlık olarak anlamaya/açıklamaya çalışmak, çevre ve

²³ A.g.e., s.331

²⁴ Bu eseri, 1991 yılında yine Galip İsen ve Veysel Batmaz ile beraber hazırladığı “Sosyal Psikoloji” (Adım Yayıncılık, Ankara) izleyecektir.

kalıtım etkenleri, toplumsallaşma/kültürel uyuşma süreçleri ve psikolojik işlevlerin toplumsal ve kültürel görünümüleri üzerinde düşünmeyi gerektirmektedir. Kitabın bu birinci bölümü; genlerin bireyin fiziksel ve psikolojik varlığı üzerindeki etkileri, çevre-kalıtım tartışmasında bir araç olarak zekâ, toplumsal ve kültürel bir değer olarak zekâ, bireyin toplumsallaşması (mekânın toplumsal ve kültürel niteliği, toplumsallaşmanın niteliği ve psikolojik görüntüleri, temel kişilik yapısı kuramı, sapma ve sapmış davranışlar vd.), öğrenme sürecinin genel nitelikleri (öğrenme içeriği ve biçimleri, öğrenmenin bireysel varlık üzerindeki etkileri, öğrenme ve davranışçı yaklaşım, öğrenmeyi etkileyen etkenler, öğrenmede bilişsel hiyerarşi vd.), sosyal öğrenme ve kültürel farklılaşmalar (süt çocuğunda öğrenme, çocuğun toplumsal statüsü, kültürün bütünsel etkisi vd.), duygusal-coşkusal fonksiyonlar (coşkusal ifadelerin ve durumların kültürel çeşitliliği, duygusallığın psiko-sosyal yorumu ve kurumsallaşması, bir duygusal çözümleme örneği : yas), algısal fonksiyonlar (deneysel, kültürel, kurumsal ve kişisel boyutlarıyla), bellek (belleği etkileyen psiko-sosyal etkenler, belleğin toplumsal çerçeveleri, ortak bellek) ve düşünsel fonksiyonlar ve kültür üzerinden bunu gerçekleştirmektedir.

Kişilik ve kişiler arasında etkileşim alt bölümleriyle ele alınan ikinci bölüm, kişi ve kişilik kavramlarında kültürel farklılaşmaları gösterirken; bir yandan kişilik tipleri, kişiliği oluşturan faktörler, kişilik ve alışkanlıklar, kişilik ve tutumlar; diğer yandan da benlik, benlik bilincinin toplumsal görünümüleri, bireysel gereksinmelerin doyuma ulaşmasını engelleyen psikolojik mekanizmalar (engelleme, çatışma vs.), engellenmiş gereksinme ve eğilimlerin kısmî doyumunu sağlayan psikolojik savunma mekanizmaları gibi psikoloji ve sosyolojinin eklemlendiği noktaları aydınlatmaktadır.

Kişiler arasında etkileşim, özellikle kişilerarası iletişimde dilin kurumsal ve işlevsel yanlarına dikkat çekmesinin yanı sıra, kişilerarası ilişkilerin toplumsal (rol, statü, kişilerarası ilişkilerde kültürel farklılaşmalar, kişilerarası yaklaşmanın koşulları...) ve psikolojik boyutlarını (kişilerarası ilişkilerin genel psikolojik modeli, kişilerarası ilişkilerde tepki biçimleri modeli...) ayrıntılandırması bakımından da önemlidir.

Sosyal psikolojiyi en geniş anlamıyla *insanın grup içindeki tutum ve davranışlarını anlamaya çalışan bilim dalı* şeklinde tanımlarsak; grup, grupların oluşumu, grup içi ve gruplararası etkileşimin, sosyal psikolojinin en temel araştırma ve kuramlaştırma alanı olduğunu söyleyebiliriz. Eserin bu üçüncü

bölümünde, toplumsal gruplar, grupların genel nitelikleri (grubun oluşumu, grup üyeliği, grupla özdeşleşme, grup baskısı, grupta önderlik, gruplararası etkileşim) ve grup içi davranışlar (grupların yapısına sosyometrik yaklaşım, iletişim ağları, grupsal düzeyde farklılaşma ve tabakalaşma, küçük grupların işleyişi, otorite ve nüfuz olgusu) alt temalarıyla ele alınmıştır.

Kalabalık içerisindeki davranışlar, kitle olayları, kamuoyu ve kitle iletişimi, propaganda, *toplum psikolojisi* olgusunun kavranmasına yönelik temalardır. G. Tarde ve G. Le Bon'un kalabalıklar psikolojisi, toplu şiddet ve coşkunluk olaylarının yanı sıra; felâket davranışları, kalabalık içinde tutum ve davranışlarının; söylenti ve moda ise kitle olaylarının anlaşılması için seçilmiş örneklerdir. Kamuoyu kavramının belirsizliği, kamuoyunun oluşumunun ana ve ara süreçlerini izleyen propagandanın yer aldığı sayfalarda ise, yazar, propagandanın tanımı, içsel ve dışsal nitelikleri, propaganda çeşitleriyle beraber haber ve propaganda arasındaki sınırın belirsizliği üzerinde durmaktadır.

Yukarıda anılan temaların da işaret ettiği gibi, *Birey, Grup ve Kitle Açısından Psikolojinin Toplumsal ve Kültürel Boyutları* (herhangi bir giriş kitabından bekleneceği üzere) bir derleme çalışması niteliğindedir. Kitabın kaynakçası İngilizce ve Türkçe eserlere ek olarak sunulan Fransızca kaynaklarla döneminin mevcut düşünce iklimini çeşitlendirme olanağı yaratması bakımından bizce önemlidir. Bu kitap, hiç kuşkusuz B. Tolan'ın uzun yıllar verdiği sosyal psikoloji derslerindeki birikimini kendisini duyma şansı olmayan kişilerle paylaşma isteğinin somut bir ifadesi olduğu kadar, Türkiye'deki sosyal bilimlerin gelişimine katkıda bulunma çabasının da göstergesidir. Özellikle, kitabın ilk yazıldığı tarihteki sosyal psikoloji alanındaki mevcut Türkçe giriş niteliğindeki kitapların azlığı da dikkate alındığında²⁵, bu çalışmanın

²⁵ Mümtaz Turhan'ın 1951'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından yayınlanan "Kültür Değişmeleri: Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik", ikinci baskısı 1965 yılında (Anıl Yayınevi, İstanbul) Selmin Evrim'in çevirisi ile çıkan "Sosyal Hareketlerin Psikolojisi" (P. Maucorps), David Krech ve Richard S. Crutchfield'in İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından 1965 yılında Erol Güngör'ün çevirisi ile yayınlanan "Sosyal Psikoloji: Nazariye ve Problemler", ilk baskısı 1969 yılında (İstanbul, Bedir Yayınevi) yapılan G. Le Bon'un "Kitleler Psikolojisi" (çev. Selahattin Demirkan), Krech ve Crutchfield'in Ballachey ile yazdıkları ve dilimize Mümtaz Turhan'ın "Cemiyet İçinde Fert" olarak çevirdiği (1970, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul) Individual in Society, 1971 yılında Ankara Sevinç Matbaası'na yayınlanan "İnsan Grubu" (yazar : George C. Homans, çevirenler : O. Onaran, B. Oran, Ü. Oskay), 1973 yılında S. Evrim'in çevirisiyle İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından yayınlanan "Psikososyoloji'nin İlkeleri" (J. Maisonneuve), 1974 yılında 2. baskısı gerçekleştirilen Arnold S. Tannenbaum'un "İşletmede Sosyal Psikoloji" (San Matbaası,

ülkemizdeki sosyal bilimler terminolojisine katkısı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Yazarının, gerek belli başlı araştırma, düşünme ve yazma alanlarını gerek sosyal psikolojiyle ilgisinin arkasındaki olası nedenleri düşündüğümüzde, bu çalışmanın B. Tolan'ın hem bir bilim adamı hem bir insan olarak sorgulamalarının geçtiği ana eksenleri görebilmek açısından anlamlı olduğuna inanıyoruz. Birey üzerine düşünme, Tolan'ı bireyi saran toplumsallaşma halkaları üzerine de çalışmalar yapmaya itmiştir. Kısa süreli de olsa, Tolan, aile yapı ve ilişkilerine eğilerek, özgürleşme sürecinde cinsel roller, aile işlevinin farklılaşması, kentleşme ve aile içi ilişkiler konularında yayınlar yapmıştır.

Barlas Tolan'ın Aile Anlayışı

Tolan aileye öncelikle toplumsal değişme açısından bakar. “Toplumsal değişmeler hiçbir zaman aniden, doğrudan ve kendiliğinden oluşmazlar. Bir durumdan bir diğerine geçişte, başka bir deyişle eski yapının tasfiye olmaya başlayıp yenisinin oluşunu henüz tamamlamadığı aşamada doğan norm ve değerler boşluğu, sürekli olarak çoğalan, çeşitlenen ve kendilerinden farklı bir hale gelen, böylece de geçişi kolaylaştıran sayısız ara-tip tarafından doldurulmaya çalışılır. Bu ara-tipler, toplumsal dönüşüm sürecinin keskinliklerinin yaratabileceği uyumsuzlukları yumuşatarak, geleneksel değerlerden modern değerlere geçişi kolaylaştıran bir tür ‘tampon mekanizma’ oluşturmaktadır. İşte günümüz Türk ailelerinde yaşanmakta olan dönüşüm sürecinde, böylesi ara-tiplerin giderek daha çok görülmeye başladığı gözlemlenmektedir.”²⁶ Böylece Tolan, Türk aile yapısına ikili bir görev yükler. Türk ailesi bir yandan hem üretim ve tüketim, hem türün idamesi işlevini sürdürürken toplumsal değerleri ve cinsel rolleri yeniden üretmektedir. Ancak diğer yandan toplumsal değişimin kaçınılmaz dönüştürücü etkisiyle giderek

Ankara, çev. Nilüfer Sağtür) ile 1975 yılında yayınlanan S. Freud'un “Kitle Psikolojisi” (Bozok Yayınları, İstanbul, çev. K. Şipal) adlı eserler 1975'li yıllara gelmeden varlığını tespit edebildiklerimizdir.

Çiğdem Kağıtçıbaşı'nın “İnsan ve İnsanlar”ının ilk baskısı 1976 yılında; Muzaffer Şerif'in Alan Yayınları tarafından yayınlanan “Toplum Kurallarının Psikolojisi”nin İsmail Sandıkçoğlu'nun çevirisi ile Türkçe'ye kazandırılması ise 1985 yılında olacaktır.

²⁶ Barlas Tolan, “Aile, Cinsiyet ve Cinsel Roller”, *Aile Ansiklopedisi*, Ankara: TC Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, Cilt:1, 1991, ss.208-214.

çoğalan, çeşitlenen ve farklılaşan aile tipleri olgusu gözlemlenmektedir. Bu bağlamda aile toplumsal değişimin hem aracı hem engeli olmuştur. “Ancak aile açısından anlamlı ve köklü toplumsal değişmeler için 1950'li yılları beklemek gerekmiştir. Bu yıllara kadar Türk toplumunda yaygın olan aile tipi, geleneksel geniş ailedir. Bu aile tipinde, ana-baba ve çocukların dışında, kadın ya da çoğunlukla erkeğin ebeveynleri veya diğer akrabalarından bazıları aynı çatı altında yaşarlar. Ataerkil ilişkilerin egemen olduğu bu ailenin temel işlevi, kendi kendine yeterli bir üretim birimi olmayı sürdürmesidir. Bu geleneksel yapı içerisinde kız ve erkek çocukların toplumsallaşmaları, temel ve kesin farklılıklar çerçevesinde gerçekleşir; bu durum geleneksel ailelerin, gerek kendini, gerekse toplumsal değer ve normları yeniden üretmesinin en önemli aşamasıdır. Böyle bir yapı içerisinde gelişen geleneksel roller, mevcut üretim kalıplarının ve toplumsal düzenin değişikliğe uğramadan sürdürülmesi için vazgeçilmez bir ön koşul oluştururlar. Bu düzenin sarsılarak dönüşmeye başlaması, sınırları keskin bir biçimde belirlenmiş geleneksel rollerin de değişmesine yol açar ya da en azından zemin hazırlar. Ancak dönüşümün ilk aşamalarında temele ilişkin değişiklikler değil, mevcut rolün daha iyi yerine getirilebilmesi yönünde talep ve uygulamalar söz konusudur. Örneğin kadınlar, ancak analık rolü aracılığıyla toplumda statü sahibi olunabileceği normunu sorgulamak yerine, bu rolün gereklerini daha iyi uygulayabilmek için eğitim olanaklarının artırılmasını ister ve bu yönde çaba gösterirler.”²⁷

Tolan, ailedeki cinsel rollerin dönüşümüne ilişkin görüşlerinde sosyo-ekonomik dönüşümleri önemli bir etken olarak ele alır. “Kentleşme, sanayileşme ve kapitalistleşme süreci içerisinde aile, geleneksel yapısındaki işlevlerinden bir çoğunu ve toplumun temel kurumu olma özelliğini giderek yitirmektedir. Ailenin toplum içerisindeki merkezi rol ve konumunun sarsılmasındaki en önemli etken, üretimin ailenin tekelinden çıkarak, çoğunlukla daha büyük ve kâr amaçlı işletme birimlerinde yapılmaya başlanmasıdır. Böylece toplumda aile işletmeleri ile yaygın bir rekabete girebilecek kapitalist işletmelerin çoğalmaya başlaması, aile ile toplum arasındaki ‘uyumlu ve olumlu’ ilişkileri bozmuş, bir çeşit çatışma ortamı yaratmıştır. Aile, varlığını sürdürebilmek ve üyelerinin gereksinimlerini karşılayabilmek amacıyla yapısında ve işlevlerinde değişiklik yapma zorunluluğunu duymuş, yeni toplumsal koşullarla uyum yapmaya çalışan bir kurum haline dönüşmüştür. Yapısal değişimler ve uygulanan politikalar,

²⁷ A.g.e.

aileyi kimi zaman destekler, kimi zaman da tehdit eder durumlar yaratmıştır. Kırdan kente göç ve toplumdaki hızlı değişme ile birlikte geleneksel ailenin bazı temel değerleri çözülmüş ve aile, kendisine yeni denge ve uyum mekanizmaları yaratmaya çalışmıştır.”²⁸

Tolan, değişme sürecindeki aile yapısını üç temel tipe ayırır: “Kır ailesi”, “geçiş ailesi” ve “kent ailesi”. “Kır ailesi” bir üretim biçimi olarak varlığını sürdürmektedir. Ancak erkek ve kadın ücretli emeğinde önemli değişiklikler söz konusudur. Göçün birinci aşamasında erkek emeği kente yönelmiş, kadınlar köyde kalarak üretim işlerini yürütmüşlerdir. Erkeklerin mutlak otoriteleri çözülmeye başlamıştır. Geniş aile yapısı burada köyden kente göç ve geçici parçalanma durumunda da dayanışma ve karşılıklı yardım ilişkileri çerçevesinde devam etmektedir. Öte yandan, özellikle kentsel alanlarda gecekondu bölgelerinde gözlemlenen “geçiş ailesi”, geleneksel ve modern aileler arasında kalmış bir kültürün ürünü olan aile tipidir. Doğal olarak, kent ortamının yarattığı baskı ve dışlama etkisine karşı, gecekondu ailesinde yardımlaşma ve dayanışma gelişmiş, aile bağları neredeyse köyde olduğundan daha sıkı hale gelmiştir. “Kent ailesi” oldukça geniş bir sosyo-ekonomik yelpazedeki aile tiplerini kapsamaktadır. Ancak tipik örnek olarak, yarı eşitlikçi ve laik yapıdaki küçük burjuva ailesi ele alınabilir. Genelde bakıldığında, kadın emeğinin işgücüne katılım oranının en yüksek olduğu kesimin bu kategori olduğu ve bunun sonucunda, kadının statüsünün ekonomik ve toplumsal anlamda iyileştiği görülmektedir.

Aile içerisindeki geleneksel rollerin değişmesine neden olan bir diğer önemli öge de medyanın etkisidir. 1992 yılında tamamladığı “Medyalarda Kadın ve Aile İmgesi” çalışması bu konudaki kapsamlı çalışmalardan biridir. (Tolan, 1992: 32-47)²⁹ Tolan bu çalışmasında 1980’li yıllarda hızlanan toplumsal dönüşüm ve yeniden yapılaşma sürecinin, kitlesel etki alanı gittikçe büyüyen medyalarda, özellikle televizyonlarında nasıl yansıyor görüntülediğini burada sunulan aile imgeleri aracılığıyla göstermiştir.

Bütün eserlerinin temelinde Tolan daima toplumsal gerçekliğin verileriyle beslenmeye özen göstermiş, savlarını çoğu zaman kendi çalışmaları saha

²⁸ A.g.e.

²⁹ Barlas Tolan, “Medyalarda (Basında ve Televizyon Reklamlarında) Kadın ve Aile İmgesi”, *Türkiye Günlüğü*, sayı 18, 1992, ss.32-47.

araştırmalarının verileriyle desteklemiştir. Spekülatif yaklaşımlardan özenle kaçınan Tolan, toplumsal gerçekliğin ölçülmesine dayanmayan çözümlerinin toplumbilimsel niteliğinden kuşku duymuştur.

Türkiye’deki Avrupalı İmgesi ve Ulusal Kimlik

Barlas Tolan’ın 1996 yılında Galatasaray Üniversitesi’nde araştırma ekibiyle birlikte gerçekleştirdiği *Türkiye’den Dünyaya Bir Bakış: Türkiye’deki Avrupalı İmgesi ve Ulusal Kimlik Kurgusuna Etkileri*³⁰ başlıklı bir saha araştırması, araştırma yönelimlerinde yeni bir alanı işaret etmektedir. Özellikle kimlik kavramı çerçevesinde oluşturulan araştırma tasarımı, alanında o tarihe kadar yapılmış ender örnekler arasında yer almaktadır. Türkiye’de Avrupalı imgesinin, Türk imgesini nasıl kurduğunu, ve bunun tarafından nasıl kurulduğunu, özellikle stereotip oluşumları açısından inceleyen araştırmada, Barlas Tolan’ın bir diğer ilgi alanını, sosyal psikolojiyi de içeren yöntemsel araçlar görülmektedir. Türkiye’de siyasal ve hukuksal düzenlemeler bağlamında Avrupa Birliği tartışmalarının çok yoğun olduğu bir ortamda, meseleye kamuoyu açısından yaklaşması, katkısını yoğunlaştırmaktadır.

Araştırma, yerel ve ulusal, ulusal ve küresel dizgiler arasındaki gidiş gelişlerin, gerilimlerin, kişinin kendisini ve içinde bulunduğu çevreyi değerlendirmesi açısından giderek daha belirleyici bir hal aldığı bir ortamda, başka aidiyetler ve kültürlerle karşılaşma sonucu kurgulanan “biz” etkeninin önemini arttırdığı varsayımından yola çıkmaktadır. Batı’ya yapılan olumlu ya da olumsuz referansların Türkiye’de modernleşme, çağdaşlaşma, uygarlık ölçütlerini belirlediğinin de altı çizilerek, farklı Avrupa ülkelerine yaklaşımdaki nüansların anlaşılması esas alınmıştır.

Milliyetçilik, küreselleşme, kimlik, aidiyetler gibi toplumsal gündemin önemli belirleyenleri, Tolan’ın ve çalışma arkadaşlarının araştırma gündeminde de önemli bir yer bulmuştur. Türkiye’de sadece Avrupalılar’a yönelik değil, Arap ülkelerine de yönelik önyargıları ve stereotipleri inceleyen araştırma, *biz, öteki*,

³⁰ Barlas Tolan, Hülya Tufan, Nazlı Ökten, Buket Türkmen, Özlem Danacı, Jale Minibaş, *Türkiye’den Dünyaya Bir Bakış: Türkiye’deki Avrupalı İmgesi ve Ulusal Kimlik Kurgusuna Etkiler*, İstanbul: Galatasaray Üniversitesi Yayınları, 1999.

dost, düşman perspektiflerinden, özellikle de Adorno'nun *The Authoritarian Personality*³¹ eserindeki tutumlararası ölçümlerinden etkilenmiştir.

1500 kişi üzerinde yapılan saha araştırması, ilk aşamada Türkler'in kendi kendilerini nasıl gördükleri, hem de Avrupalılar'ın Türkler'i nasıl gördüğünü düşündüklerini değerlendirmeye almıştır. Önce "ben" in nasıl tanımlandığına bakmak, ardından da "öteki" nin gözüyle benin ortaya çıkarılması hedeflenmiştir. Anderson³², Smith³³ gibi sosyolojik milliyetçilik okumalarının yanı sıra, Oakes³⁴ ve Sherif³⁵ gibi sosyal psikolojik kategorizasyon kuramlarının da beslediği araştırma tasarımı kendi alanında yenilikçidir. Türkiye'nin sadece Doğu ve Batı'nın kesişme noktasında bulunmasını değil, kendi içinde de Doğu ve Batı'yı taşımasını vurgulayan sonuç bölümü, zamana yenilmemiş ilginç saptamalar içermektedir.

Türkiye'de Otomotiv Sektörü İşçileri

Barlas Tolan'ın önemli kuramsal yönelimlerinden biri de yabancılaşma kavramını içermektedir. Bu kavramı esas alarak 1999-2000 yılları arasında Galatasaray Üniversitesi'nde Feyza Ak, Nazlı Ökten ve Buket Türkmen'den oluşan araştırma ekibiyle birlikte tasarladığı ve yönettiği *Türkiye'de Otomotiv Sektörü İşçilerinin Sosyo-kültürel Profilinden Bir Kesit*³⁶ başlıklı çalışmada, derinlemesine görüşme ve anket teknikleri birlikte kullanılmıştır. Otomotiv sektörü, Türkiye'nin küresel ekonominin rekabet koşullarıyla ilk yüzleşen ve kurumsallaşmasını daha erken gerçekleştiren bir sektör olarak ele alınmıştır. Bu dönem, Türkiye'nin Avrupa Birliği ile bütünleşme çabaları açısından da düşünüldüğünde, yine bu sektör, diğerlerinden daha hızlı bir aşama kaydetmiş görünmektedir. Bunun yanı sıra, birbirini izleyen işten çıkarmalar nedeniyle

³¹ Theodor W. Adorno (et alii.), *The Authoritarian Personality*, New York: W W Norton & Co Inc., 1993.

³² Benedict Anderson, *Imagined Communities*, Londra: Verso, 1987.

³³ Anthony Smith, *Milli Kimlik*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.

³⁴ P.J. Oakes (et alii.), *Stereotyping and Social Reality*, Oxford: Blackwell, 1994.

³⁵ M. Sherif, *In Common Predicament: Social Psychology of Intergroup Conflict and Cooperation*, New York: Houghton Mifflin, 1966.

³⁶ Barlas Tolan, Feyza Ak, Buket Türkmen, "Türkiye'de Otomotiv Sektörü İşçilerinin Sosyo-Kültürel Profilinden bir Kesit", *Yıldızhan Yayla'ya Armağan*, İstanbul: Galatasaray Üniversitesi Yayınları, 2003.

güvensiz bir ortamda, yenileşen üretim koşullarına uyum sağlamak zorunda olan, tamamı erkek ve çoğunluğu meslek lisesi mezunu bir işçi kitlesi üzerinde yapıldığından, özellikle zorlayıcı bir araştırma ortamında gerçekleşmiştir. İşçilerin üretimle ilişkisini, ürettikleri ürünle ilişkilerinden, çalışma koşullarına, iş dışındaki hayatlarından çalıştıkları kuruma aidiyet hislerine kadar geniş bir yelpazede değerlendiren araştırma, iş sosyolojisi açısından Türkçe literatüre özgün bir katkı içermektedir.

İş ve işyeri ile ilgili bilimsel sorunsallar ülkemizde genelde işletme, çalışma ekonomisi ve endüstri mühendisliği gibi disiplinler bağlamında değerlendirilmektedir. Bu araştırmanın amacı, iş ve örgüt sosyolojisinin kavramlarına, analitik araçlarına yaslanarak sanayi işçileri üzerinde bir araştırma yapmak olmuştur. Sahadan kaynaklanan verilere dayanarak, hem çalışma ortamı gibi toplumsal hayatın önemli bölümünü oluşturan bir alanı iyi tanımak ve tanımlamak, hem bireyin toplumsal ve iktisadi anlamdaki üretkenliğini artırmak açısından önemlidir. Türkiye'de otomotiv sektörünün uluslararası rekabete açıldığı bir dönemde, bu sektörün özel koşulları, sahayı daha da ilginç kılmaktadır.

Çoğunluğu ikinci kuşak kentli ve meslek lisesi mezunu olan işçilerin Türkiye'de işçi kavramının taşıdığı zor yüklemeler nedeniyle, gerçekte kendi küçük işletmelerine sahip olmayı hayal etmeleri, çocukları için kendilerinden daha iyi bir gelecek için çabalarken, bir yandan kriz sonrası işsiz kalanlara ya da kendilerinden daha kötü koşullarda çalışanlara bakarak şükretmeleri; köklü bir kurumda çalışıyor olmanın verdiği inanç ile istikrarsız bir piyasanın yarattığı çalkantıların kurbanı olma korkusu arasında gidip gelmeleri, çalışma ortamının belirgin nitelikleri olarak ortaya çıkmıştır. Sendikal ortamın sınırlılığı ve ard arda gelen ekonomik krizlerin yarattığı belirsizlik nedeniyle, sürekli bir güvensizlik ortamında çalışan bu insanların, bir yandan da küreselleşmenin getirdiği idari ve teknolojik yeniliklere uyum sağlama potansiyellerini ayakta tutmaları gerekmektedir. Bu açıdan otomotiv sektöründeki işçilerin deneyimi, uyum sağlama stratejileri, Türkiye'deki çalışma hayatının diğer kesimleri açısından da ilginç bir örnek olarak düşünülebilir.

Sonuç

Türkiye’de toplumbilimin yaygınlık kazandığı, farklı etkilere açıldığı ve özgün çözümlerini üretmeye başladığı bir dönemde yetişen Prof.Dr. Barlas Tolan, akademik yaşamı boyunca, içinde taşıdığı toplumun hızlı değişmeden kaynaklanan sorunlarına daima duyarlı bir bilimsel tutumu sürdürmeyi başarmıştır. Bu yönde çalışmalar yaparken, hem toplumbilimin bütün kuramsal ve yöntembilimsel birikimine açık durmuş, hem Türkiye’nin kendine özgü toplumbilimsel bileşimlerini kavramsallaştırmaya çalışmıştır. Bu çabasını, yalnızca yerel kaynaklarla beslemek, Türkiye ölçeğinde düşünmek dar görüşlülüğe sapmamıştır. Tam tersine, Türkiye’nin anlaşılmasının, ancak onun küresel pazarla eklenme sürecindeki konumunun çözümlenmesi üzerinden mümkün olabileceğini çok erken bir evrede sezmiştir. Bu nedenle, Tolan’da, farklı kuramsal kaynaklardan yararlanma, farklı teknikleri bir arada kullanma, en önemlisi, Dünya ölçeğinde süregiden toplumbilimsel çalışmaların Türkiye gerçeğine uyumlandırılması çabası kesintisiz olarak gözlemlenir. Nitekim Tolan, doktora tezinden başlayarak, Türkiye’nin değişme sürecini çok boyutlu anlamlandırma çabasını sürdürmüştür. Bu bilimsel düşünüş çizgisi, benzer bir toplumsal dinamizm karşısında onu anlamlandırmak için en temsil edici birime, kente odaklanan Chicago Okulu toplumbilimcilerinin yöntembilimsel tavrına benzer. Bununla birlikte, Tolan, Türkiye’nin kendine özgü değişme örüntülerini betimlemekle yetinmemiştir; onun Dünya’daki yeri ve küresel kapitalizmin dönüşümü ile olan ilişkisini de göstermiştir. Üstelik, yalnızca kentleşme çalışmalarıyla kendini sınırlamamış, temeldeki değişme sorunsalının kendisini kaçınılmaz olarak götürdüğü düşünme zeminlerine de açılmıştır. Böylece Tolan, kentleşmeden yola çıkarak, çalışma süreci, emek, anomiyi, yabancılaşma olguları üzerinde durmuş, ancak bunların yalnızca makro boyuttaki sorunlarıyla değil, bireyin dünyasındaki etkileriyle de ilgilenmiştir. Ayrıca, Tolan, bütün bu çalışmalarında, toplumsal gerçekliğin görgül verilerine daima yer vermiş, kuramsal açılımlarını bu gerçeklik çözümlenmeleri üzerine geliştirmiştir. Tolan, Türkiye’de toplumbilimin sistemli bir şekilde toplumsal gerçeklik ile ilişki kurmasını sağlayan, toplumbilimi kıymeti kendinden menkul bir sosyal felsefe olmaktan çıkarmak için yoğun çaba sarf eden kuşağın başta gelen temsilcilerindendir.

Prof Dr. Barlas Tolan’ın Hayatı ve Eserleri

1943’te Denizli’de doğan Barlas Tolan, 1962’de Galatasaray Lisesi’nden mezun olmuş; Bordeaux Üniversitesi, Siyaset Bilimleri Enstitüsü’nde üniversite eğitimini tamamladıktan sonra 1971 yılında Paris Üniversitesi’nde “Türkiye’de Kentleşme Sorunsalı” konulu doktora tezini vermiştir. 1971-1973 yılları arasında Devlet Planlama Teşkilatı’nda uzman olarak çalışan Tolan, 1974 yılında Gazi Üniversitesi Yönetim Bilimleri Fakültesi’nde başladığı akademik hayatına 1986-1993 yılları arasında Marmara Üniversitesi Fransızca Kamu Yönetimi Bölümü’de devam etmiştir. 1989 yılında profesörlük ünvanını alan Tolan, akademik kariyeri boyunca, kent sorunları, aile yapısı, sanayi işçileri ve yabancılaşma üzerinde çalışmıştır.

Bordeaux ve Paris Üniversitelerinde konuk öğretim üyesi olarak ders vermiş olan Tolan’ın sosyal bilimler alanında çeşitli kitap ve makaleleri yayınlandı. Önemli çalışmaları arasında *Toplum Bilimlerine Giriş*,(Adım, Ankara, 1996), *Çağdaş Toplumun Bunalımı: Anomi ve Yabancılaşma*, (AİTİA Yayınları, No: 132, 1980), *Türkiye’den Dünya’ya Bir Bakış. Türkiye’deki Avrupa İmgesi ve Ulusal Kimlik Kurgusuna Etkileri*, (Galatasaray Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Nisan 1999.) sayılabilir.

Akademik çalışmaları ve idari görevleri dışında, sosyal sorumluluğun da Tolan’ın hayatında ayrı bir yeri bulunmaktadır. Sosyoloji Derneği, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Fransızca Konuşan Sosyologlar Derneği (Association Internationale des Sociologues de Langue Française) ve Fikir ve Kültür Derneği üyesi olan Tolan bu derneklerin toplantılarına aktif biçimde katılarak bunu her zaman kanıtlamıştır.

1993 yılından itibaren kuruluş çalışmalarında bizzat görev aldığı Galatasaray Üniversitesi’nde rektör yardımcılığı dahil olmak üzere çeşitli idari görevlerde bulunan Tolan, emekliliğine kadar Galatasaray Üniversitesi Sosyoloji Bölüm Başkanlığı görevini sürdürmüştür. Prof.Dr. Barlas Tolan 1992 yılında Fransa ve Türkiye arasında imzalanan uluslararası antlaşma gereğince temelleri atılan Galatasaray Üniversitesi’nin kurucularındandır. Emekli Büyükelçi Coşkun Kırca ile birlikte üniversitenin tüm bölümlerinin ders programlarının düzenlenmesinde ve Türk üniversite sisteminde yer almayan "İleri Fransızca ve Sosyal Bilimlere Hazırlık" sınıflarının oluşturulmasında önemli katkılar sağlamıştır. Galatasaray Üniversitesi’nin kurucu rektör yardımcısı olan Tolan aynı üniversite içerisinde

Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün ve Sosyoloji Bölümü'nün kurulmasına önyak olmuştur. Şu an halen aynı üniversitenin Sosyoloji bölümünde emekli öğretim üyesi olarak Türkiye'de Toplumsal Sorunlar ve Gündelik Yaşamdan Toplumsal Kurama derslerini vermektedir. Evlidir; iki kızı ve üç torunu vardır.

Uluslararası Tebliğler

- Tolan, B., “Espace Public Multiculturel et Citoyenneté en Europe“, “Identités et Diversités Culturelles“, 2ème Journées européennes de Galatasaray, 24 et 25 octobre 2002, İstanbul
- Tolan, B., “Les Représentations Turques sur l’Europe“, *L’Europe et la Turquie*, Sorbonne, Paris, 8-10 Novembre 1998.
- Tolan, B., “Designer l’Autre: Recherche sur les Stéréotypes“, *Communication présentée au Colloque de L’Institut Agronomique Méditerranéen de Montpellier: la Turquie entre Trois Mondes*, Montpellier, 5-7 Octobre 1995.
- Tolan, B., “Structures, Idéologies et Représentations Familiales en Turquie“, *Communication présentée au Colloque Internationale de Paris: Industrialisation, Communication et Rapports Sociaux en Turquie et en Méditerranée Orientale Depuis un Siècle*, Paris, UNESCO, 27-29 Mai 1991.
- Tolan, B., “Gelişmekte olan Ülke Sosyologlarının Sorunları“, *AISLF Kongresi Tebliği*, Paris, 26 Eylül-2 Ekim 1982.
- Tolan, B., Ringas, Z., Cousin, C., “Problèmes Urbains du Bassin Athénien“, *Paris Üniversitesi Seminer Bildirisi*, Nisan, 1970, 30 s.
- Tolan, B., “La Problématique de l’Urbanisation dans les Pays Sous-Développés“, *Paris Üniversitesi Seminer Bildirisi*, Aralık, 1969, 16 s.
- Tolan, B., “Mouvement d’Urbanisation en Turquie: Essai de Synthèse des Données Partielles et d’Analyse Statistique“, *Paris Üniversitesi Seminer Bildirisi*, Mayıs 1969, 93 s.

Ulusal Tebliğler

- Tolan, B., “80. Yılda Düşünce Akımlarının Uygulamaya Yansımaları ve Geleceği“, *Cumhuriyet’in 80. Yılında Yurt ve Dünya*, 28. İktisatçılar Haftası tebliği, İstanbul, 11-13 Aralık 2003.
- Tolan, B., “Toplumsal Kuram“, *Değişen Dünya ve Eşitsizlikler, Sosyoloji Derneği, IV. Ulusal Sosyoloji Kongresi’nde Oturum Başkanı*, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, Sivas 16-17-18 Ekim 2003.

- Tolan, B., “İş ve İşsizlik“, *Muğla Üniversitesi Geleneksel Sosyoloji Günleri Konferansı tebliği*, Muğla, 28-29-30 Mayıs 2003
- Tolan, B., “Kentleşmenin Sosyo-Ekonomik Sonuçları“, *Marmara İletişim Fakültesi İletişim Haftası Paneli tebliği*, İstanbul, 29 Mayıs-2 Haziran 1995.
- Tolan, B., “Çağdaşlaşma Sürecinde Gençlerin Kişilik Yapıları“, *Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Birinci Gençlik Sempozyumu tebliği*, Lefkoşe, 30-31 Ekim 1985.
- Tolan, B., “Gençlik ve Sorunları“ *Gençlerin Topluma Karşı Daha Faydalı Olmalarında Karşılaştıkları Engeller Paneli tebliği*, 9 Eylül Üniversitesi, Muğla İşletmecilik Yüksek Okulu, 25 Haziran 1985.
- Tolan, B., “Toplum ve Mekan“ *Sosyal Bilimler Ulusal Kongresi tebliği*, ODTÜ ve Türk Sosyal Bilimler Derneği, 6-8 Haziran 1980.
- Tolan, B., “Proje Uygulamalarında Toplum Bilimlerin Önemi“ , *Devlet Su İşleri Orta Kademe Yöneticileri Semineri*, Gököy Eğitim Merkezi, Bolu, 18-20 Ekim 1979
- Tolan, B., “İşletme Yönetiminde Sosyal Bilimlerin İşlevi“ *Türk Traktör Fabrikası Eğitim Programı çerçevesinde verilen konferans*, 21 Haziran 1979.
- Tolan, B., “Ulusal Eğitim Politikamız“, *Ulusal Eğitim Politikamızı hangi etkin Gruplar Biçimlendirmektedir? Paneli tebliği*, Türkiye Eğitim Derneği Eğitim Toplantısı, Ekim 1978.
- Tolan, B., *Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 4. Beş Yıllık Kalkınma Planı, Kentleşme, Yerleşme ve Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Üyeliği ve Sunulan Rapor*, Mart 1977.
- Tolan, B., *A.İ.T.İ.A. İşletme Yönetimi Enstitüsünde Seri Konferanslar*, 1975-1979
- Tolan, B., *Yönetim Sosyolojisi Kollokyumu*, 14-15 Ekim 1976, TODAİE (Müdahale)
- Tolan, B., “Anomi ve Anarşi“, *Anarşi Semineri*, Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, Eskişehir, Mart 1972.
- Tolan, B., “Ankara’da Genel Mesken Durumu ve Meskenle İlgili Tercihler ve Değer Yargıları Üzerine Bazı Düşünceler“ (Uygulamalı Araştırma) *Siyasal Bilgiler Fakültesi Seminer Bildirisi*, Mayıs 1969, 93 s.
- Tolan, B., “Toplum Kalkınması Açısından Türk Köyünün Sosyal Yapısı“, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Seminer Bildirisi*, Aralık 1966, 119 s.

Uluslararası Kitaplarda Makaleler

- Tolan, B., “Les représentations turques sur l’Europe” edité par Ahmet İnsel, *La Turquie et L’Europe*, l’Harmattan 1999 (Nazlı Ökten ve Buket Türkmen ile), p.
- Tolan, B., “Designer l’Autre: Recherche sur les Stereotypes”, edité par M. Bazin, S. Kaňal, R. Perez, J. Thobie *La Turquie Entre Trois Mondes*, Paris, L’Harmattan, 1998, p. 47-57
- Tolan, B., “Structures, Idéologies et Représentation Familiales en Turquie”, édité par J. Thobie et S. Kaňal, *Industrialisation, Communication et Rapports Sociaux en Turquie et en Méditerranée Orientale*, Paris, L’Harmattan, 1994, s. 91-110

Yurtiçi Makaleler

- Tolan, B., “Avrupalı Deyince Akla Gelenler”, *Görüş*, Mart-Nisan 2000, ss. 54-59. (Barlas Tolan, Nazlı Ökten, Buket Türkmen ortak yayını)
- Tolan, B., “İlkokul Öğretmenleri ve Güçsüzlük Duygusu”, *Yiğit Okur’a Armağan*, Galatasaray Üniversitesi Yayınları:3, İstanbul, 1998, s.381-392
- Tolan, B., “Designer l’Autre: Recherche sur les Stereotypes”, *Coşkun Kırca’ya Armağan*, Galatasaray Üniversitesi Yayınları:2, İstanbul, 1995, s.253-261.
- Tolan, B., “Aile Yapılarının Farklılaşması (İstanbul Örneği)”, *İnan Kırca’ya Armağan*, Galatasaray Üniversitesi Yayınları:1, İstanbul, 1994, s.255-256.
- Tolan, B., Medyalarda (Basında ve Televizyon Reklamlarında) Kadın ve Aile İmgesi”, *Türkiye Günlüğü*, sayı:18, Ankara, 1992, s. 32-47.
- Tolan, B., “Aile, Cinsiyet ve Cinsel Roller”, *Aile Ansiklopedisi*, TC Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, Cilt:1, Ankara, 1991, s.208-214.
- Tolan, B., “Geleneksel Aileden Çağdaş Aile Yapısına Doğru Dünyada ve Türkiye’de Aile Yapısının Evrimi”, *M.Ü.İ.İ.B.F. Dergisi*, Cilt: VII, sayı: 1-2, İstanbul, 1990, s.237-250
- Tolan, B., “Çağdaşlaşma Sürecinde Gençlerin Ekonomik Konumu: Tutum ve Değerler” *Gençliğin Eğitimi ve Sorunları*, TED Yayınları, Ankara, 1986.
- Tolan, B., “Ulusal eğitim Politikamız. hangi Etken Gruplar Biçimlendirmektedir?” *Ulusal Eğitim Politikamız*, Türk Eğitim Derneği Yayını, Bilim Dizisi, No:2, Ankara, 1979, s.189-255.
- Tolan, B., “ Kalkınma planlarının Mekansal Görünümü Üzerine” *AİTİA Yönetim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, No: 1-2, 1979, s.173-199.
- Tolan, B., “Toplumsal Yapılar” (Georges Gurvitch’den çeviri), *AİTİA Dergisi*, Cilt: 7, sayı: 1-2, 1975, s.241-260.

- Tolan, B., Börtüçene, İ., “Üçüncü Plan ve Sosyal Muhtevası Üzerine”, (Cem Arel adıyla) *Özgür İnsan*, sayı: 10, Mart 1973, s.21-29.

Yurtdışı Kitaplar

- Tolan, B., *Problématique de l’Urbanisation en Turquie: Aspects Sociaux (Türkiye’de Kentleşme Sorunsalı)*, doktora tezi, Université de Paris , Paris, 1971

Yurtiçi Kitaplar

- Tolan, B., (yöneten) *Türkiye’den Dünya’ya Bir Bakış. Türkiye’deki Avrupa İmgesi ve Ulusal Kimlik Kurgusuna Etkileri*, Galatasaray Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Nisan 1999, 151 s.
- Tolan, B., *Toplum Bilimlerine Giriş*, Adım, Ankara, 1996, 512 s. (ilk basım)
- Tolan, B., Ünver, Ö., Bulut, I., Dağdaş, C., *12-24 Yaş Gençlerin Sosyo-Ekonomik Sorunları*, MEGSB Yayını, Ankara, 1986.
- Tolan, B., İsen, G., Batmaz, V., *Ben ve Toplum: Sosyal Psikoloji I*, Teori Yayınları, Ankara, 1985, 329 s.
- Tolan, B., (yöneten) *Eskişehir’de Sanayi İşçileri*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, No:56, Eskişehir, 1984
- Tolan, B., *Çağdaş Toplumun Bunalımı: Anomi ve Yabancılaşma*, AİTİA Yayınları, No: 132, Toplum Bilimleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, No:1, Ankara, 1980, 322 s. (İkinci Baskı, AİTİA, No:166, Ankara, 1981)
- Tolan, B., *Büyük Kent Sorunlarına Toplu Bir Bakış*, AİTİA Yayınları, No:99, Ankara, 1977, 122 s.
- Tolan, B., *Sosyal Psikoloji*, AİTİA Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Yüksek Okulu Ders Notları, No: 20, Ankara, 1974, 265 s.
- Tolan, B., *Toplumbilimsel Açından Türkiye’de Büyük Kent Sorunları*, DPT Uzmanlık Tezi, Ankara, 1973, 181 s.
- Tolan, B., Börtüçene, İ., *Planlı Dönemde Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Alanda İzlenen Gelişmeler Üzerinde Bir Soyutlama*, DPT, Ankara, 1972, 57 s.
- Tolan, B., *Türkiye’de İller İtibarıyla Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Endeksi (1963-1970)*, DPT Yayın No:1282-SPD, No:52, Ankara, 1972, 80 s.
- Tolan, B., *Yerleşme Sorunu*, DPT, Ankara, 1971, 38 s.
- Tolan, B., Törüner, M., Çezik, A., *Türkiye’de İller İtibarıyla Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Endeksi (1963-1967)*, DPT Yayın No:900-SPD, No: 207, Ankara, 1970, 225s.